

Cultural Capacities of Maghreb and Algerian Amazigh People

Hamid Alizadeh Lisar¹

M.A. Political Science, Shahid Beheshti University, Tehran

Ruhollah Qasemi²

Ph.D. in Political Thought, Islamic Azad University of Shahreza

Received: 2022/05/31 | Accepted: 2022/06/12

Abstract

The Amazigh people are an ethnic group that has been living in North Africa for a long time and have their own identity, culture and customs; an identity that includes language, tradition, festivals, tribe and rituals. Also, their language is a vital element in their life and the point of their distinction from other ethnicities. After the arrival of Islam in this region, most of the Amazigh people embraced the religion of Prophet Muhammad (Peace be upon him and his Household) and gave up their previous walks and faiths such as worshiping the moon and the sun or worshiping objects or animals. Gradually and with the spread of Islam in North Africa, the effort to preserve the ethnic and racial identity among some Amazigh people intensified and they sometimes fought with the local governments. Geographically, the Amazigh live in the African countries of Algeria, Maghreb, Mali, Mauritania, Niger, Tunisia, Libya and Egypt. That's why studying and knowing the culture of this people and establishing a relationship with them is of a great importance for the Islamic Republic of Iran. Therefore, in the present paper, the identity of the Amazigh people will be mentioned first, then the challenges and gaps of this ethnicity in general will be addressed, and finally their capacities for the Islamic Republic of Iran will be discussed.

Keywords: cultural capacities, the Amazigh, Algeria, Morocco, Islamic Republic of Iran.

1. E-mail: h.alizadehlisar@mail.sbu.ac.ir

2. E-mail: ashkangasemi95@gmail.com

ظرفیت‌های فرهنگی آمازیغی‌های مغرب و الجزایر

حمید علیزاده لیسار^۱

دانشجوی کارشناسی ارشد علوم سیاسی، ایران، تهران، دانشگاه شهید بهشتی

روح الله قاسمی^۲

دکتری اندیشه سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی شهرضا

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۲/۳۱ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۳/۲۲

چکیده

آمازیغی‌ها، قومیتی هستند که از دیرباز در شمال آفریقا ساکن‌اند و هویت، فرهنگ و آداب خاص خود را یدک می‌کشند. هویتی که شامل زبان، سنت، جشن‌ها، قبیله و آیین‌ها است. آن چنان که در زندگی این قوم، زبان عنصری حیاتی است و صد البته نقطه تمایز آنها از دیگر اقوام به شمار می‌رود. بعد از ورود اسلام به این منطقه، عمده آمازیغی‌ها به دین حضرت محمد (ص) وارد شده و از آیین‌های پیشینی مانند ماه پرستی، خورشید پرستی یا عبادت اشیاء و حیوانات دست کشیدند. به تدریج و با گسترش اسلام در شمال آفریقا، تلاش برای حفظ هویت قومی و نژادی در میان برخی از آمازیغی‌ها تشدید شد و آنها گاه به جدال با حکومت‌های محلی و وقت هم برخاستند. از لحاظ جغرافیایی، آمازیغی‌ها در کشورهای آفریقایی الجزایر، مغرب، مالی، موریتانی، نیجر، تونس، لیبی و مصر ساکن هستند. به همین دلیل مطالعه و شناخت فرهنگی این قوم و ایجاد ارتباط با آنها از اهمیت بسزایی برای جمهوری اسلامی ایران برخوردار است. لذا در این پژوهش ابتدا هویت‌شناسی آمازیغی‌ها اشاره خواهد شد سپس به چالش‌ها و شکاف‌های این قومیت به طور کلی خواهیم پرداخت و در آخر به ظرفیت‌های آنها برای جمهوری اسلامی ایران خواهیم پرداخت.

واژگان کلیدی

ظرفیت‌های فرهنگی، آمازیغ‌ها، الجزایر، مغرب، جمهوری اسلامی ایران.

1. E-mail: h.alizadehlisar@mail.sbu.ac.ir

2. E-mail: ashkangasemi95@gmail.com

مقدمه

جنبش‌های آمازیگی در یکصد سال اخیر و به‌خصوص بعد از پایان میراث استعمار از سال ۱۹۴۵ که با استقلال کشورهای شمال آفریقا همراه بود، تلاش‌هایشان برای تحقق خواسته‌هایشان را صد افزون کردند. چه آن که اغلب حکومت‌های پسااستعماری، اغلب به شیوه اقتدارگرایی و انحصاری عمل کردند و گفتار آمازیگی‌ها در سپهر سیاست ورزی این حکومت‌ها، جایی نداشت؛ بنابراین سرکوب و به حاشیه رانی دو مؤلفه مهمی بود که حکومت‌های اقتدارگرا در مواجهه با جنبش‌ها و فعالان آمازیگی در پیش گرفته و جنبه‌های هویتی این قوم را انکار کردند. با این حال، آمازیگی‌ها هم مردمی نبودند که به سهولت این کارزار را به رقیب واگذارند و با تمام توان و به انحاء مختلف برای دستیابی به حقوق حقه خود از پا ننشستند. البته که این تلاش‌ها در برخی کشورها نتیجه داد و آمازیگی‌ها توانستند در مغرب و الجزایر و تا حدی لیبی هویت‌های مادری خویش را احیاء کنند. در این میان، عناصر فرهنگی نقش مهمی در این کارزار بی‌امان داشته و فعالان آمازیگی گاه با سرودن شعر، گاه با نیایش، گاه با موسیقی و زمانی هم با پاسداشت جشن‌ها و تقویم خود به حکومت‌های شمال آفریقا این نکته را یادآور شدند که در راه حفظ هویت و تبارشان، از همه ظرفیت‌های موجود بهره می‌گیرند.

به دلیل اینکه آمازیگی‌ها درصد بالایی از جمعیت سه کشور مغرب، الجزایر و لیبی هستند و در نیجر، موریتانی، چاد و بورکینافاسو و سپس تونس و مصر هم اقلیتی را تشکیل می‌دهند، مطالعه و شناخت این قوم و ایجاد ارتباط با آنها از اهمیت بسزایی برخوردار است. نکته مهم آنکه تاکنون در حوزه دانشگاهی و تحقیقاتی کشور، پژوهش مستقلی درباره آمازیگی‌ها انجام نشده و تحقیق پیش‌رو می‌تواند به سهم خود هرچند کم، به این موضوع پردازد. شناخت قومیت‌ها و گروه‌های به حاشیه رفته در جهان امروز، بسیار مهم است و اهمیت این پژوهش هم در بعد نظری و هم در بعد

عملی، انکارناپذیر است و از آنجا که ابعاد مختلف آمازیگی‌ها مانند جمعیت، زبان، فرهنگ، هویت، رابطه آنها با حکومت‌های شمال آفریقا، جنبش و رسانه‌های آمازیگی به تفصیل تشریح خواهد شد، این پژوهش می‌تواند فتح بابی برای تحقیقات بیشتر در این زمینه باشد. به علاوه، منطقه شمال آفریقا از لحاظ ژئوپلیتیک و ژئواستراتژیک اهمیتی دوچندان دارد و با وجود رابطه سرد ایران با کشورهای این منطقه، آمازیگی‌ها می‌توانند برگ برنده‌ای در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران ایفا کنند. با شناخت روابط میان آمازیگی‌ها با حکومت‌های شمال آفریقا، ایران می‌تواند با آگاهی و اطلاع لازم نسبت به این مناسبات، راهبردهای لازم برای بهره‌وری از پتانسیل این قوم و جنبش‌های وابسته به آن را تدوین و اجرایی کند.

با توجه به مباحث مطرح شده، پژوهش پیش رو، چند محور درباره آمازیگی‌ها را بررسی خواهد کرد: در وهله اول، به هویت شناسی آمازیگی‌های شمال آفریقا بر اساس ویژگی‌های فرهنگی، سیاسی و اجتماعی، تمایزات و اشتراکات و چالش‌ها و شکاف‌های موجود میان آنها پرداخته خواهد شد. در مبحث دوم، وزن و نقش آمازیگی‌ها در تحولات سیاسی و اجتماعی شمال آفریقا بر مبنای روابط شان با دولت‌ها و حامیان خارجی‌شان مدنظر است و در فصل آخر دو موضوع مهم روابط آمازیگی‌ها با صوفیان و جریان‌های مخالف آمازیگی با دولت‌های شمال آفریقا در کانون بحث قرار می‌گیرد.

سؤال اصلی

۱. ویژگی‌ها و ظرفیت‌های فرهنگی و اجتماعی آمازیگی‌ها چه می‌باشد و جمهوری اسلامی ایران چگونه می‌تواند با این گروه قومی ارتباط برقرار کند؟

هویت شناسی آمازیگی‌های شمال آفریقا

تبار شناسی آمازیگی‌ها

آمازیگی‌ها، گروهی قومی در کشورهای شمال آفریقا مانند مغرب، الجزایر، لیبی، مالی، تونس، مصر، موریتانی، نیجر و مالی هستند. در زبان‌های اروپای باستان،

به آمازیغ‌ها با نام‌های متفاوتی از جمله مورز (مائوری) ها اشاره می‌شود. یونانیان، آنها را مازی می‌نامیدند، در حالی که هرودت، مورخ نامدار یونانی از واژه ماکيست آمازیغی استفاده می‌کند. مصریان باستان، همسایگان آمازیغ خود را مودلد، رومیان، آنها را نومیدیانس یا لیبو و اعراب آنها را بربر می‌نامیدند. بربر در زبان عربی از واژه یونانی-لاتینی بربر استخراج می‌شود. واژه اخیر در زبان لاتینی به فردی اشاره دارد که با وجود اعتقاد به این که تمدن یونانی و رومی بر دیگر تمدن‌ها برتری دارند، به لاتینی یا یونانی صحبت نمی‌کند. رومیان، اصطلاح بربر یا بربری‌ها را نه فقط برای آمازیغی‌ها، بلکه برای قبایل شورشی نیز به کار می‌بردند. برخی بر این باورند که این کلمه، ریشه‌ای عربی دارد و آمازیغی‌ها از نژاد عرب هستند. بر اساس این نظریه، بربرها اعرابی بودند که از یمن به شمال آفریقا تبعید شدند. با این حال، بیشتر محققان این نظریه را رد می‌کنند و تجزیه و تحلیل دی. ان. ای تعداد زیادی از مردم شمال آفریقا نشان می‌دهد که آنها کاملاً منشأ آمازیغی دارند. مطالعات ژنتیکی هم بیانگر آن است که درصد نژاد آمازیغی در میان اعراب بسیار ناچیز است و آمازیغی‌ها جزء بومیان شمال آفریقا هستند^۱.

به اعتقاد برخی از مورخان، اصل کلمه «الآمازیغ» به «مازیغ» برمی‌گردد و او مازیغ بن کنعان بن حام بن نوح است. پس آمازیغی‌ها از نسل «حام» و «نوح نبی» هستند. همچنین گفته می‌شود که آمازیغی‌ها، عرب‌هایی بودند که در مرحله سوم گرم شدن زمین و به دلیل به وجود آمدن خشک‌سالی در شبه‌جزیره عرب به الجزایر مهاجرت کردند. البته شبه‌جزیره عرب قبل از آن و به مدت بیست هزار سال آب و هوای مرطوب شبیه آب و هوای کنونی اروپا داشت. «اما دوبرا» مورخ فرانسوی می‌گوید که «بربرها» قومی آریایی هستند که در سال‌های دور از منطقه «کنج هند»

1. Byron Head, What is a Berber?: Characterizations of Imazighen from Britain and Morocco, Honors Theses, University of Mississippi.p.1.

به اینجا مهاجرت کرده‌اند و اصل آنها از نسل «حام» است نه از نسل «سام». البته یکی از علمای انسان‌شناس ایتالیایی معتقد است که بربرها به ویژه قبیله «الطوارق» در دوره‌های گذشته و از طریق دریای مدیترانه، از این منطقه به الجزایر مهاجرت کردند.^۱

تغییر قومی نژاد اصلی آمازیغی، به نژاد عربی به واسطه تمایل اولیه آمازیغ‌ها برای استفاده از زبان پیامبر و سپس تمایل به پذیرش وابستگی به عرب قابل تبیین است. بنابراین ایده، شمال آفریقا توسط ساکنان آن، آمازیغی‌های بومی و مهاجران عرب شکل گرفت، تثبیت شد. آمازیغی‌هایی که قومیتشان را به نژاد عرب تغییر دادند، نقش مهمی در عربی کردن بقیه جمعیت آمازیغی‌ها ایفا کردند.

توزیع جغرافیایی آمازیغی‌ها

تخمین جمعیت دقیق آمازیغی‌ها در کشورهای آفریقا دشوار است. با این حال، دو کشور مغرب و الجزایر بیشترین جمعیت آمازیغی را در خود جای داده‌اند و بعد از آن نیجر، مالی، لیبی، موریتانی، تونس، بورکینافاسو و مصر در رده‌های عدی قرار دارند. بیشتر محققان تخمین می‌زنند که آمازیغ‌ها ۲۵ درصد جمعیت الجزایر بیشترین تراکم جمعیت در مناطق کوهستانی مانند «قبایل»، کوه آروس (شویا) و (مزاب)، ۴۵ درصد جمعیت مغرب (با تراکم بالا در منطقه ریف و کوه‌های اطلس)، ۱ درصد جمعیت تونس (عمدتاً در جزیره دیربا)، چند صد هزار نفر در لیبی و حدود یک میلیون نفر در بخش‌های جنوب الجزایر و شمال مالی و نیجر زندگی می‌کنند.^۲

۱. خبرگزاری مهر، «آمازیغ‌ها و حب اهل بیت (ع)/گیسوانی که در روز عاشورا بریده می‌شود»،

۱۳۹۹/۰۶/۸، موجود در: <https://www.mehrnews.com/news/5017778>

2. Brett & Fentress. The Berbers. Oxford: Blackwell Publishers, (1996: 3)

جدول ۱: توزیع جغرافیایی جمعیت آمازیغ ها در آفریقا^۱

ردیف	کشور	تعداد جمعیت
۱	مراکش (مغرب)	۲۰ میلیون
۲	الجزایر	۱۳ میلیون
۳	نیجر	۱۶۲۰۰۰۰
۴	مالی	۸۵۰۰۰۰
۵	لیبی	۶۰۰۰۰۰
۶	موریتانی	۱۱۴۰۰۰
۷	تونس	۱۱۰۰۰۰
۸	بورکینافاسو	۵۰۰۰۰
۹	مصر	۳۴۰۰۰

اشتراکات فرهنگی آمازیغی ها

فرهنگ عرصه مهمی برای جنبش های آمازیغی است، زیرا می توانند از طریق آن میراث منحصر به فرد آن مانند آهنگها، نمادها، اسطوره ها و تصاویر، تفاوت هایشان را تصدیق کرده و درباره منافع ملی و بین المللی به اجماع برسند. به طور کلی جنبش فرهنگی آمازیغی، پدیده ای چندوجهی (با جنبه های پان آمازیغی) است که خواسته های اساسی مشخصی دارد. فهم فرهنگ آمازیغی ها بدون درک مثلث سرزمین، زبان و قبیله، ناممکن است. در واقع، بدون فهم این همان مثلثی است که در طول سالها، به حفظ فرهنگ آمازیغی کمک کرده و در رسوم و عادات مختلف فرهنگی قبایل آمازیغی منعکس شده است. به عنوان مثال، موسیقی سنتی آمازیغی بر روی یک ساز چوبی زهی که اساساً از منابع معدود موجود ساخته شده

1. Temehu, " Berbers: The Empire Without Borders" ,n.d,available at: <https://www.temehu.com/imazighen/berbers.htm>

در مناطق روستایی یا کوهستانی، پخش می‌شود. ارتباط با سرزمین به عنوان یک مفهوم هویتی باعث شده که فرهنگ بربر با وجود کمبود منابع موجود، با محیط خویش سازگار شود. به همین منوال، اهمیت خویشاوندی و همبستگی قبیله‌ای در عادات فرهنگی متبلور شده است. به عنوان مثال، عروسی بربرها طی سه روز برگزار می‌شود و هر روز هم دارای اهمیت خاص خود است؛ اما ایده بنیادی این عروسی طولانی مدت، تجلیل از انسجام قبیله‌ای است که می‌تواند از طریق ازدواج، فرهنگ آمازیغی‌ها را حفظ کند.^۱

زبان: بارزترین عنصر جوامع آمازیغی در شمال آفریقا، زبان است و با بررسی سنت و رسوم آمازیغی‌ها، می‌توان به رابطه بین زبان و حفظ فرهنگ در طول زمان و همبستگی میان این دو پی برد. اهمیت زبان در فرهنگ آمازیغی به نحوی است که باعث حفظ تاریخ و اعتقادات این قوم و انتقال آنها به نسل‌های بعدی شده و با وجود گویش‌های متمایز، زبان آمازیغی مانع از فراموشی سنت‌های این قوم شده است. اهمیت زبان برای آمازیغی‌ها زمانی آشکار می‌شود که بدانیم دولت الجزایر در قانون ششم اساسی ۲۰۱۶ این زبان را تثبیت کرد و محمدششم، پادشاه مغرب در قانون اساسی ۲۰۱۱، زبان آمازیغی را به عنوان زبان ملی به رسمیت شناخت. نکته مهم آن که زبان مکتوب جدید آمازیغی نه با خط عربی و لاتین، بلکه با الفبای کاملاً جدید -تیفیناغ^۲- (خط باستانی آمازیغی) شکل گرفت تا از حفظ تاریخ، سنت‌ها، قوانین و رسوم این قوم محافظت کند.^۳

قبیله: دومین عنصری که هنگام مقایسه آمازیغی‌ها و فرهنگ‌های معاصر الجزایر و مغرب باید به آن توجه کرد، ایده خویشاوندی است که از سیستم

1. Ziad Akl, The Berbers of Morocco: A culture under challenge, 28/06/2020, available at: <https://news.cgtn.com/news/2020-06-28/The-Berbers-of-Morocco-A-culture-under-challenge-RGONdj9cas/index.html>

2. Tifinagh.

3. Website funci, "Amazigh Identity in Morocco and Algeria, 21/08/2020, available at: <https://funci.org/amazigh-identity-in-morocco-and-algeria/?lang=en>.

دموکراتیک قبیله‌ای منتج می‌شود. عنصر قبیله در تقابل با ایده دولت-ملت؛ مفهوم غربی است که آمازیغ‌ها و اعراب آن را رد می‌کنند. از منظر این دو قوم، مشابهت‌های میان مردم با خطوط خیالی تعریف نمی‌شود، بلکه برآمده از هویت مشخصی از زبان، تاریخ و دین مشترک است. این تعریف مشترک از هویت منجر به ایجاد سیستم قبیله‌ای فراگیر در میان آمازیغ‌ها و اعراب شده که برپایه اقتصاد سوسیالیستی تعریف می‌شود؛ اما با وجود پذیرش ایده خویشاوندی و قبیله‌ای، تمایزی اساسی میان فرهنگ آمازیغی و اعراب وجود دارد. به این معنا که در سیستم قبیله‌ای آمازیغ‌ها بر مادرسالاری و در فرهنگ اعراب بر پدرسالاری یا مرد سالاری تاکید شده است.^۱ رئیس قبیله سید نام دارد و به خاطر شجاعت و تدبیرش انتخاب می‌شود. اقتدار و صلاحیت سید توسط هیات بزرگان یا جمع ریش سفیدان نظارت می‌شود که برای اداره روستا منصوب می‌شوند. آنها انتقال شفاهی رسوم قبیله‌ای را زیر نظر دارند و درگیری‌ها و نزاع‌ها را حل و فصل می‌کنند. در مواردی که قتل‌ی پیش می‌آید خانواده قاتل خونبها را به شکل کالا، احشام، کار و غیره به عنوان جبران خسارت نمادین از دست دادن کسی که دوستش داشته‌اند به خانواده قربانی می‌پردازند. اگر این پرداخت صورت نگیرد نزاع خانوادگی اجتناب ناپذیر می‌شود و تا وقتی که طرفین به توافق نرسند دشمنی و درگیری ادامه می‌یابد.^۲

سرزمین: سرانجام باید از عنصر سرزمین نام برد که با مردم آمازیغی پیوندی ناگسستنی دارد. آمازیغی‌ها رابطه‌ای منحصر به فرد با سرزمین دارند و که فراتر از جنبه‌های فیزیکی است و به سوی حوزه معنوی گام بر می‌دارد. از منظر آمازیغی‌ها، سرزمین نه تنها نماد ماندگاری زندگی و اعتقادات است بلکه از این قوم در مقابل جهان امپریالیستی بیرون هم حفاظت می‌کند.

1. Ibid.

۲. کاوه فیض‌اللهی، «درباره بربرهای شمال آفریقا»، روزنامه شرق ۱۴۰۰/۰۷/۰۱، ص ۹.

پرچم: پرچم آمازیغی ها نه از جانب استعمار تحمیل نشده و نه از آن به ارث برده شده، بلکه این پرچم به طور خودجوش توسط مردم آمازیغی در سراسر جهان پذیرفته شده تا مرزهای استعماری ایجاد شده برای جدایی این قومیت در سرزمین هایشان در شمال آفریقا معروف به تامازغا را به چالش بطلبد. رنگ‌های پرچم آمازیغی هر کدام مبین نشانه‌ای است: آبی، نماد دریای مدیترانه، سبز برای خشکی و زرد نماد ماسه‌های صحرای بزرگ است. در وسط پرچم، حرف Z نشانه انسان آزاد است. رنگ این حرف قرمز و بیانگر خون آمازیغی‌هایی است که در نتیجه مقاومت در برابر سرکوب رژیم‌های پان عرب شمال آفریقا ریخته شده است.^۱ در تفسیری دیگر، پرچم آمازیغی با حرف Z الفبای تامازیغی نوشته شده و شامل نوارهای رنگارنگ آبی، سبز، زرد و قرمز است و این طرح به تفکیک جغرافیایی جوامع آمازیغی از یکدیگر و پراکندگی جمعیتی آنها میان اقیانوس اطلس و مدیترانه و در کوه‌ها، جنگل‌ها و بیابان‌های وسیع اشاره دارد.^۲ پرچم آمازیغی‌ها ابتدا در دهه ۱۹۷۰ توسط آکادمی بربر طراحی شد و در سال ۱۹۹۸ توسط کنگره جهانی آمازیغ و به عنوان پرچم رسمی این مردم به تصویب رسید. آمازیغی‌ها در ۳۰ اوت هر سال با برگزاری تجمعاتی و جشن‌هایی روز پرچم را جشن می‌گیرند.^۳

تیویزی: کار داوطلبانه‌ای است که توسط گروهی از روستاییان برای کمک به یک فرد روستایی انجام می‌شود که نمی‌تواند خود به تنهایی آن را انجام دهد. با استفاده از تیویزی، بسیاری از دهقانان در انجام امور کشاورزی مانند چیدن زیتون و دیگر محصولات به همدیگر کمک می‌کنند. با این حال این سنت گاهی در ساختن

1. Zouhir Az, Amazigh People Around the World Celebrate Amazigh Flag Day, 30/08/2019, available at: <https://amazighworldnews.com/amazigh-people-around-the-world-celebrate-amazigh-flag-day/>

2. Raphaël Lefèvre, North Africa's 'Berber question', (2016), The Journal of North African Studies

3. Zouhir Az, Amazigh People Around the World Celebrate Amazigh Flag Day, 30/08/2019, available at: <https://amazighworldnews.com/amazigh-people-around-the-world-celebrate-amazigh-flag-day/>

4. Tiwizi.

مساجد یا حفاظت از جاده، سد یا آبرسانی هم کاربرد دارد. بعضی اوقات براساس این رسم، هنگامی که رئیس قبیله می‌خواهد مزارع خود یا شخص دیگری را زیر کشت ببرد یا محصولات را درو کند، بزرگان آن قبیله را به روستاها می‌فرستد تا مردم را از تاریخ و مکان تیویزی مطلع کنند. دهقانان نیز در آن روز، کارهای شخصی خود را متوقف کرده و با ابزارهای خود به آن زمین مالک می‌روند و کار محوله را انجام می‌دهند. تیویزی ممکن است چهار تا پنج روز طول بکشد و در این مدت، کارگران، اجرت یا وعده غذایی هم از مالک دریافت نمی‌کنند، بلکه هر شخص باید غذای خودش را تأمین کند. البته امروزه این شیوه جز در مکان‌های کم، کاربردی ندارد.^۱

سنت غذایی: آمازیغی‌ها در تهیه غذاهای محبوب، یدی طولانی دارند و وجود جمعیت زیادی از این قومیت در مغرب باعث شده تا این کشور در رتبه دوم بهترین مقصد سفر برای دوستداران غذا در جهان قرار گیرد. در همین زمینه، وبلاگ سفر جهان‌نیم^۲ با انتشار مطلبی نوشت: مغرب جایی است که می‌توانید بهترین غذاهای آمازیغی روی کره زمین را انتخاب کنید.

یانار یا سال نو آمازیغی: یانار اولین ماه سال آمازیغی یا سال آمازیغی است که از دوران باستان توسط این قومیت به کار برده می‌شود. سال نو آمازیغی در مغرب، لیبی و جزایر قناری برابر با ۱۳ ژانویه سال میلادی است، حال آن که در الجزایر این جشن در روز ۱۲ ژانویه گرفته می‌شود. عبدالعزیز بوتفلیقه، رئیس جمهور پیشین الجزایر در ۲۷ دسامبر ۲۰۱۷، روز ۱۲ ژانویه را به عنوان تعطیل رسمی اعلام کرد.^۳ عمار نگادی^۴ که در سال ۱۹۸۰ تقویم آمازیغی را براساس رویدادهای مهم

1. Ahmed Goughrabou, Tiwizi in the Social Life of the Amazigh People, 24/10/2027, available at: <https://amazighworldnews.com/tiwizi-in-the-social-life-of-the-amazigh-people/>

2. Worldsim travel blog.

3. Algeria sets Berber New Year as public holiday". Middle East Monitor. 28 December 2017

4. Ammar Negadi.

این قوم تهیه کرد درباره تاریخ سال نو آمازیغی می‌نویسد: در ۹۵۰ قبل از میلاد، شوشنق اول، پادشاه آمازیغی‌ها بر تخت سلطنت نشست و سلسله‌ای را تأسیس کرد که تا سال ۷۵۰ قبل از میلاد بر مصر سلطنت کرد. همچنین، این پادشاه توانست مصر را متحد کرده و سپس به یهودا حمله کند. تاریخ ۱۲ ژانویه در برخی نسخه‌های کتاب مقدس هم ذکر شده، ولی برخی نسخه‌های کتب قدیمی آمازیغی، روز ۱۲ ژانویه تنها یک جشنواره سنتی است که آمازیغی‌ها زیتون می‌چینند.^۱ در هر صورت، جشن یانار در سراسر جهان به صورت گسترده برگزار می‌شود و سال ۲۹۷۱ آمازیغی برابر با سال ۲۰۲۱ میلادی است. در این جشن، شام مخصوص سال نو پخته شده و مراسم نمادینی میان آمازیغی‌ها انجام می‌شود که هدف آن از بین بردن قحطی، تغییر و استقبال از نیروهای نامرئی این قومیت است. در این جشن، پسران موهای خود را کوتاه کرده و فال ازدواج برای جوانان آمازیغی گرفته می‌شود. به علاوه، آمازیغی‌ها فرزندان‌شان را به مزرعه می‌فرستند تا میوه و سبزیجات بچینند.

مسکن: مسکن آمازیغی‌ها از خشت، سنگ و یا آجر ساخته شده است و آمازیغی‌های کوچ نشین، چادرهای خود را از پشم و موی بز تهیه می‌کنند. غالباً خانواده‌های بزرگ آمازیغی، دیواری در اطراف خانه‌های خود می‌سازند تا از حیاط خانه برای نگهداری باغ و حیوانات خانگی استفاده کنند. بیشتر خانواده‌های آمازیغی در خانه‌های جداگانه زندگی می‌کنند.^۲ روستاهای آمازیغی، خانه‌های شاخص مدیترانه‌ای به سبک اتاق و ایوان دارند. این خانه‌ها عموماً با برج‌ها و دیوارهایی ساخته شده از سنگ و خاک فشرده تقویت می‌شوند و جالب‌ترین سبک معماری شان در استحکامات قصبات دیده می‌شود. چادرهای گله داران از پوست بز تهیه

1. "Ammar Negadi, ce symbole amazigh de l'Aurès authentique", 02/12/2013, available at: <https://www.lematindz.net/news/13013-ammam-negadi-ce-symbole-amazigh-de-laures-authentique.html>

2. The Culture and Arts of Morocco and the Berbers, (n.d), p.14, available at: <https://cmes.arizona.edu/sites/cmes.arizona.edu/files/The%20Culture%20and%20Arts%20of%20Morocco%20and%20the%20Berbers.pdf>

شده و بر پایه‌های چوبی سوار می‌شوند و کف خیمه‌ها معمولاً فرش می‌شوند.^۱

شیوه زندگی: اغلب آمازیگی‌ها به عنوان مردمی کوچ نشین و در حال عبور از صحرا با شتر ترسیم می‌شوند، اما اکثر آنها کشاورز و در کوه‌ها و دره‌های شمال آفریقا ساکنند. برخی از آمازیگی‌ها هم به کار تجارت و بازرگانی مشغولند. در زمان گذشته، تجار آمازیگی مسئول حمل و نقل کالا توسط کاروان‌های شتر بودند. آمازیگی‌ها حیواناتی مانند شتر، بز و گوسفند را پرورش می‌دهند، مینت کاری و سفالگری می‌کنند، سنگ آسیاب‌های معدن و جواهرات می‌سازند. زنان آمازیگی هم به اموری مانند آشپزی و مراقبت از خانه و فرزندان و بافندگی و سفالگری مشغولند و امروزه بسیاری از آمازیگی‌ها در کشورهایی مانند اسپانیا یا فرانسه به عنوان کارگر مهاجر کار کرده و برای خانواده هایشان پول می‌فرستند.^۲

آمازیگی‌ها و ادیان

آمازیگی‌های شمال آفریقا در طول اعصار گذشته ادیان مختلفی داشته‌اند و از بت پرستی تا ادیان مسیحی، یهودی و اسلام را تجربه کرده‌اند.

۱. بت پرستی

قبل از اسلام، گروهی از آمازیگی‌ها، مسیحی بودند، اما اکثریت‌شان معتقد به خدایی بودند به نام «عمون» و این خدا در برخی از موجودات، ستارگان، حیوانات و... حضور داشت؛ بنابراین بسیاری از آنها آفتاب و ماه را از میان ستارگان و گاو نر، گوسفند، مارافعی، کبوتر، طاووس و میمون را از میان حیوانات عبادت می‌کردند. همچنین آمازیگی‌های قدیمی به وجود جن در سنگ‌ها و درختان معتقد بودند و آنها را عبادت کرده و به آنها تقرب می‌جوستند تا به آرزوهای

۱. کاوه فیض‌اللهی، «درباره بربرهای شمال آفریقا»، روزنامه شرق ۱/۰۷/۱۴۰۰، ص ۹

2. The Culture and Arts of Morocco and the Berbers, (n.d), p.14, available at: <https://cmes.arizona.edu/sites/cmes.arizona.edu/files/The%20Culture%20and%20Arts%20of%20Morocco%20and%20the%20Berbers.pdf>

خواسته‌هایشان برسند. آمازیغی‌ها از مردمانی مانند فنیقی‌ها و رومی‌ها که با آنها رفت‌وآمد پیدا کردند، تأثیر گرفتند و بت پرست شدند و حتی هنگامی که آن مردمان از شمال آفریقا رفتند، آمازیغی‌ها بت پرست باقی ماندند.^۱

به گفته محقق آمازیغی، محمد آکلی آیت سوکی، کودکان آمازیغ در برخی مناطق هنگام باریدن اولین قطرات باران بیرون می‌روند و سرودهای آمازیغی می‌خوانند و از آسمان طلب باران می‌کنند. به گفته وی، این آداب و رسوم آمازیغ‌های الجزایری نشانه‌ای از دوران بت پرستی است که از گذشته به ارث برده‌اند. به گفته الهادی بن عبدلی، استاد تاریخ دانشگاه خمیس الخشنه، خدای مشترک بین آمازیغ‌ها و فراعنه، آمون بوده است.^۲

۲. یهودیان

یهودیت اولین دین آسمانی بود که آمازیغ‌ها پس از مرحله بت پرستی و پرستش مظاهر طبیعت شناختند.^۳ بسیاری از فرقه‌های یهودی به شمال آفریقا نقل مکان کردند و در آنجا ساکن شدند؛ از این رو بسیاری از آمازیغ‌های منطقه، پس از تماس با یهودیان، دین یهودی را پذیرفتند. یهودیان موفق شدند تعدادی از آمازیغ‌هایی را که در مناطق نزدیک به اطلس تا تافیلالت زندگی می‌کردند، به دین خود دعوت کنند.^۴ این حقیقت تاریخی را آگوستین در کتاب «نامه‌ای برای یهودیان

۲. مبارک المیلی، تاریخ الجزائر فی القديم و الحديث، ۲۰۰۹، الجزء الاول، الجزائر: المؤسسة الوطنية للكتاب، ص ۱۲۱

۲. موقع أصوات مغاربية، «بعضها وثنی والآخر مسیحي.. تقاليد أمازيغية بالجزائر»، ۲۰۱۸/۰۹/۰۵، www.maghrevoices.com

۳. الحسن الوزان، وصف أفريقيا، ترجمة محمد حجي و محمد الأخضر، الطبعة الثانية، بيروت: دار الغرب الإسلامي، ۱۹۸۳، ص ۶۷.

۴. إبراهيم حرکات، المغرب عبر التاريخ، الجزء الأول، ط ۱، المغرب: دار الرشاد الحديثة، الدار البيضاء، ۲۰۰۹م، ص ۵۶-۵۷.

قسنطینه^۱ که اقلیت یهودی هنوز در آن زندگی می‌کنند، به اثبات رسانده است.^۲ بنابراین طبق اسناد تاریخی، یهودیان در بسیاری از مناطق مغرب با آمازیغ‌ها زندگی مسالمت‌آمیزی داشته‌اند.

از ابتدای دهه ۱۹۹۰ جناح‌های رادیکال جنبش آمازیغ به تدریج به رژیم صهیونیستی نزدیک شدند. در همین راستا در سال ۲۰۰۷ در شهر اغادیر، انجمنی با نام انجمن دوستی یهودی-آمازیغی تأسیس شد. امروز نیز رژیم صهیونیستی به وسیله انجمن دوستی یهودی-آمازیغی و با یادآوری روابط تاریخی و دینی آمازیغی‌ها با یهودیان در کشور مغرب توانسته است به‌رغم حساسیتی که نظام پادشاهی مغرب و دولت دارد، به آمازیغی‌ها نزدیک شود و از لحاظ فرهنگی و دینی با این قوم و نژاد کار کند. حتی در شهر کلمیمه مغرب روز عاشورا را یهودیان و آمازیغ‌های مغرب با هم جشن می‌گیرند؛ زیرا به عقیده یهودیان، روزی است که خداوند حضرت موسی را از استبداد فرعون مصر نجات داد.^۳

۳. مسیحیت

مسیحیت در عصر روم باستان به الجزایر راه یافت، اما با هجوم اعراب مسلمان در قرن هفتم میلادی گسترش مسیحیت در این منطقه بازمی‌ایستاد. با این حال پس از استعمار الجزایر به دست ارتش فرانسه در ۱۸۳۰، مسیحیت بار دیگر در آن سرزمین پا گرفت. دولت فرانسه در آغاز تبلیغ مسیحیت را میان مسلمانان ممنوع کرد؛ اما رفته رفته از سخت‌گیری در این زمینه کاست و میسیونرها یعنی مبلغان مسیحی توانستند میان مسلمانان بروند و به تبلیغ مسیحیت بپردازند. با این حال، مسلمانان زیادی به

۱. شهری واقع در شمال الجزایر.

۲. موقع أصوات مغاربیة، «۵ معتقدات دینیة اعتنقها الأمازیغ.. تعرف علیها»، ۲۰۱۸/۰۸/۱۰، <https://www.maghrebvoices.com>

۳. موقع یا بلادی، «أودین تعاشورت تقلید آمازیغی-یهودی تحفنی به کلمیمه کل عاشوراء»، ۲۰۱۸/۰۹/۲۰، www.yabiladi.ma

مسیحیت نگریدند. در دوره استعمار فرانسه که ۱۳۲ سال طول کشید جمعیت مسیحیان الجزایر به یک میلیون نفر رسید. امروز آمارهای رسمی شمار مسیحیان الجزایر را نزدیک به ۱۰۰ هزار و شمار پروتستان‌های آن کشور را بیش از ۸۴ هزار نفر اعلام می‌کنند.^۱

آیت سوکی به دو نشانه از آداب و رسوم مسیحی که میان آمازیغی‌ها رایج است اشاره کرده است. اولین نشانه این است که طوارق جنوب با گذشت قرن‌ها از مسلمان شدن‌شان، صلیبی روی زین شترها نگه می‌دارند. دومین نشانه خالکوبی پنج نقطه‌ای روی گونه‌های زنان اوراس و قبایل همانند نماد صلیب است.^۲

۴. اسلام

هنگامی که اسلام از طریق جنگاورانی مانند «عقبه بن نافع فهری» به شمال آفریقا وارد شد، قبایل آمازیغی به دین جدید خوش آمد گفتند (از آن استقبال کردند) و با این دین همراهی کردند. آمازیغی‌ها از قرن هشتم هجری به دین اسلام درآمدند و سپس در جنگ‌هایی که «عقبه بن نافع» و «ابو المهاجر بن دینار» بر علیه «کسیله» و «الکاهن» (آخرین پادشاهان آمازیغی که اسلام را نمی‌پذیرفتند) به راه انداختند، در صفوف سپاه اسلام مشارکت کردند و این همراهی به چند دلیل صورت گرفت که مهم‌ترین آن‌ها «به حاشیه رانده شدن قبایل البتر» و فرق‌های اقتصادی و اجتماعی موجود بین اهل صحرا (البتر) و شهرنشین‌های متمدن «البرانس» است. البته اختلافات دینی و تبعیدی بین این دو و اشتراک «البرها» با عرب‌ها در کیفیت زندگی و جابه‌جایی (صحرا نشینی) نیز در این همراهی «البرها» با مسلمانان عرب تاثیر داشت. مورخین می‌گویند که «البتر» از ارتش‌های اسلامی حمایت و بعد از آن در فتح «اندلس» در اسپانیا مشارکت کردند. از سوی دیگر، عرب‌های فاتح سعی کردند

۱. علیرضا مناف زاده، «نگاهی به پیشینه مسیحیت در الجزایر»، ۲۰۱۸/۱۲/۱۲، <https://www.rfi.fr>

۲. موقع أصوات مغارییه، «بعضها وثنی والآخر مسیحی.. تقالید آمازیغیه بالجزایر»، ۲۰۱۸/۰۹/۰۵،

تا آمازیغی‌ها زبان اصلی خود را حفظ کنند و آن‌ها را مجبور نکردند تا هویت و فرهنگ آمازیغی خود را رها کنند. به همین دلیل، از ابتدای ورود اسلام به منطقه شمال آفریقا قوم آمازیغ پیوسته محبت و وفاداری خود را به دین اسلام و اهل بیت پیامبر نشان داده و در مقاطع حساس تاریخ، به حمایت از آنان برخاسته است. در روی کار آمدن ادریسیان و فاطمیان در مغرب عربی، آمازیغ‌ها نقشی مهم و تعیین‌کننده داشتند و از آنها حمایت و یاری کردند.^۱ از این رو، آمازیغ‌ها در انتشار دین اسلام سهم مهمی داشتند و اولین گروه مسلمان که به رهبری طارق ابن زیاد به اندلس حمله کردند، بیشتر آمازیغی بودند.^۲

الف) آیین اسلامی

در ماه محرم میان آمازیغ‌ها آداب و رسومی رایج است که به مراسم شیعیان شباهت دارد. با اینکه مردم عوام آمازیغ هیچ تصویری از ریشه‌های تاریخی آیین خود ندارند، اما کارشناسان مذهبی بررسی‌هایی درباره ریشه‌های تاریخی مراسم روز عاشورا میان شیعیان و آمازیغی‌ها انجام داده‌اند. به گفته برخی کارشناسان، آمازیغی‌های مغرب و الجزایر در روز عاشورا مراسم متفاوتی دارند. آمازیغ‌های الجزایر این روز را روز غم و اندوه می‌دانند، اما آمازیغ‌های مغرب این روز را جشن می‌گیرند. حال این سؤال پیش می‌آید که نمادگرایی تاریخی عاشورا میان آمازیغی‌ها چه ارتباطی با شیعیان داشته است؟ آیا این مراسم زمینه‌ای برای نزدیکی جمهوری اسلامی به قومیت آمازیغ خواهد شد یا خیر؟ بنابراین در ادامه به تحلیل آیین اسلامی و مراسم روز عاشورا پرداخته‌ایم.

به عقیده آیت سوکی، بسیاری از آمازیغ‌هایی که موهای نوزادشان را می‌تراشند نمی‌دانند که این آیینی اسلامی به نام عقیقه است. محمد آث وازی، فعال آمازیغی،

۱. رایزنی فرهنگی ایران در الجزایر، «ملیت آمازیغ در الجزایر»، ۱۳۹۹/۰۶/۱۲، <http://icro.ir>.

۲. محمد بودواهی، «بعض الدیانات عند الأمازیغ عبر التاريخ»، ۲۰۱۱/۱۲/۲۹، www.ahewar.org.

سوگندی را که میان ساکنان القبایل از زمان‌های قدیم مرسوم بوده است، نشانه‌ای از اعتقاد آنها به همه ادیان آسمانی می‌داند.^۱ بنابراین میراث اسلامی ریشه در آداب و رسوم آمازیغی پیدا کرده است.

ب) روز عاشورا

- روز غم و اندوه

مردم قبایل الجزایر در تیزی وزو، ۲۰۰ کیلومتری پایتخت، معتقد بودند که روز عاشورا زنی بلندقامت است که لباس سیاه پوشیده، چهره‌اش را غم گرفته، چشمانی اشک‌بار و لبانی بسیار تشنه دارد. در خانه‌های مردم را می‌کوبد و از هر خانه‌ای که صدای شادی بشنود، اهل آن را لعنت می‌کند. زنان قبیله که پولی برای نذر و نیاز برای این زن غمگین ندارند، قطعه‌ای از گیسوان خود را که نماد زیبایی و زینت آنهاست می‌برند و آن را دفن می‌کنند تا با این زن سیاه‌پوش همدردی کرده باشند. آنها در این روز طعام غم و عزا می‌پزند که عبارت است از قطعه‌ای از گوشت گوسفندی که در عید قربان سر بریده‌اند. این قطعه گوشت را در نمک زیاد نگه می‌دارند تا کاملاً شور شود و در روز عاشورا همراه با نخود، لوبیا و عدس، غذای بسیار شوری می‌پزند و اهل خانه از این غذای غم می‌خورند تا در طول روز با احساس تشنگی با زن سیاه‌پوش همدردی کرده باشند. آنان تا به امروز در روز عاشورا، گاو یا گوسفندی را سر می‌برند و گوشت آن را بین فقرا تقسیم می‌کنند. آنان ماه محرم را ماه اندوه می‌دانند و در آن جشن و عروسی برپا نمی‌کنند، اثاث نو برای منزل نمی‌خرند، لباسی نو نمی‌پوشند، به تزئین و تعمیر خانه نمی‌پردازند، فرزندان خود را از بازی با توپ منع می‌کنند و معتقدند بنی‌امیه با سر امام حسین (ع) بازی کردند. این آداب و رسوم بین آمازیغ‌ها شایع بوده و هنوز هم برخی به‌ویژه

سادات به آن عمل می‌کنند.^۱

- روز جشن و شادی

در مقابل در مناطق جنوبی الجزایر که بیشتر قوم عرب ساکن‌اند، بنابر روایتی که بنی امیه جعل کرده‌اند «روز عاشورا روزی است که چندین رویداد مختلف در آن اتفاق افتاده است. روزی است که حضرت آدم (ع) از گناه خود توبه کرد؛ روزی است که حضرت نوح (ع) از طوفان نجات یافت؛ روزی که یوسف نزد پدر نابینای خود بازگشت؛ روزی که یونس از شکم نهنگ بیرون آمد؛ موسی و قومش سرزمین مصر را ترک کردند و...»^۲. آنها این روز را جشن می‌گیرند و مجالس شادی و عروسی برپا می‌کنند و به رقص و پالکوبی می‌پردازند.^۳ مصطفی قدری، استاد مردم‌شناسی سیاسی در دانشگاه محمد پنجم رباط، معتقد است که آیین «جشن عاشورا» مربوط به یهودیان است و این مراسم هیچ ربطی به روز عاشورای شیعه ندارد.^۴ به گفته محققان تاریخ، از آیین‌هایی که نشان‌دهنده گرویدن آموزی‌ها در گذشته به اسلام و مذهب تشیع بوده، یکی مسح خون قربانی بر صورت و آب پاشیدن در جشن عاشوراست.^۵ اما می‌دانیم که این حرف درستی نیست زیرا چنین مناسکی میان شیعیان وجود ندارد.

آموزی‌ها و تصوف

سهم آموزی‌ها در نظام اعتقادی مغرب به طرق مختلف از جمله نقش‌شان در محبوبیت اسلام مشخص است. اسلام سنی مکتب فقه مالکی، مذهب بیشتر مسلمانان

۱. رایزنی فرهنگی ایران در الجزایر، پیشین.

۲. در بن عبد الإله العمرانی الطنجی، «مجموع مسلسلات فی الحدیث»، ۲۰۰۳، ط ۱، دار الکتب العلمیة، ص ۸۳.

۳. رایزنی فرهنگی ایران در الجزایر، پیشین.

۴. سفیان البالی، «عاشوراء فی المغرب: لموت الحسین تفسیر آخر»، ۲۰۱۷/۱۰/۰۴، <https://manshoor.com>.

۵. موقع أصوات مغاریة، پیشین.

در این کشور است. یکی دیگر از اعتقادات رایج در مغرب، تصوف یا دوستی اولیاء خداست و مسلمانان این کشور به شدت تحت تاثیر تصوف آمازیگی ها از تورق^۱ به شدت ضدنژادی تا تورق بسیار سختگیرانه از نظر شرعی، هستند. به عنوان مثال، بعضی از مسلمانان مراکشی به تقوای عملی عبدالجلیل الدوکالی^۲ {صوفی والا مرتبه آمازیگی} از منطقه اصلس بالا^۳ اسلامشان نزدیک به قانونگرایی اصلی الموریان^۴ است، احترام می گذارند. از دیگر اولیای بزرگ آمازیگی، حارزیوم^۵ و ابویازا^۶ هستند. حارزیوم به مسائل حقوقی (فقه) و زهد تمرکز داشت و ابویازا (به مولای بویازا معروف است) فقط به زبان تامازیگی صحبت می کرد و به تقوای عمیق درونی مشغول بود. حارزیوم که در مغرب به نام سید حارازم^۷ نیز شناخته می شد، اکنون به قدیسی در دره نزدیک فس^۸ تبدیل شده است. این صوفی در میان آمازیگی ها و بخشی از جامعه مسلمانان مغرب از ارج و قرب خاصی برخوردار است و پیروان او به وجود کرامات خاصش اعتقاد دارند. البته ریشه این نوع تصوف یا عرفان به دوران قبل از اسلام برمی گردد و با ورود اسلام به مغرب، بازسازی شده است؛ بنابراین اسلام صوفیه محبوب در مغرب نحله ای است که هم بافت فرهنگی محلی آمازیگی ها و هم سنت اسلامی را رونق و ارزش بخشیده است. بدین سان رابطه میان اسلام و آمازیگی ها به طور متقابل تقویت می شود. چه آن که اسلام، سنت دینی آمازیگی ها را شکل می دهد و آنها نیز این دین را با زبان، آداب و رسوم محلی خویش تلفیق می کنند که برخی از این سنت مربوط به دوره پیش از اسلام است.^۹

1. Turuq.

2. Abd al-Jalil al-Dukkali.

3. High Atlas.

4. Almoravids.

5. Harzihum.

6. Abu Ya'za.

7. Sidi Harazem.

8. Fes.

9. Mohamed Chtatou, Amazigh Influence On Culture In Morocco – Analysis, 4/2/2019, available at: <https://www.eurasiareview.com/04022019-amazigh-influence-on-culture-in-morocco-analysis/>

چالش‌ها و شکاف‌های آماری‌ها

۱. پراکندگی نامنظم جمعیت

توزیع جمعیت آماری‌ها در شمال آفریقا به شکل نامنظم و جزیره ای است. به این معنا که نوع پراکندگی و نوع سکونت‌شان، مجال ارتباط و همگرایی جغرافیایی را از این قومیت سلب کرده است. به عنوان مثال، جمعیت آماری‌های الجزایری در شمال این کشور سکونت دارند، آماری‌های مغرب هم در شمال ساکن هستند و این نوع توزیع، آنها را از هم جدا و منفک کرده است. به همین منوال جمعیت آماری‌های لیبی در شمال غرب و جنوب این کشور به سر می‌برند و امکان ارتباط مستقیم جغرافیایی با آماری‌های دیگر کشورها را از آنها سلب کرده است. این موضوع بخصوص زمانی اهمیت دارد که جنبش‌های آماری‌ها در صدد تشکیل یک منطقه خودمختار یا کشور مستقل باشند. ایده ای که با توجه به پراکندگی جغرافیایی آنها ناممکن است.

۲. چالش تعداد جمعیتی

یکی از چالش‌های عمده آماری‌ها، تعداد جمعیت‌شان در کشورهای شمال آفریقا است. در حالی که ۲۵ درصد جمعیت الجزایر و ۴۰ درصد جمعیت مغرب را تشکیل می‌دهند، در مصر تعداد آنها حدود ۳۰ هزار نفر و در تونس تنها صد هزار نفر (کمتر از ۱ درصد جمعیت) است. این تعداد متفاوت جمعیتی باعث شده تا آماری‌ها در مصر و تونس نتوانند به تحقق خواسته‌های هویتی مانند به رسمیت شناختن زبان و آیین‌ها دست یابند و کاملاً در این جوامع منزوی شوند و به حاشیه روند. حال آن که آماری‌های مغرب و الجزایر به دلیل این که درصد بالایی از جمعیت این کشور را تشکیل می‌دهند، در دو دهه اخیر توانسته‌اند امتیازات مهمی مانند تدریس به زبان تامازیگی، به رسمیت شناختن این زبان در قانون اساسی، ثبت روز ملی‌شان در تقویم و اجازه برگزاری مراسمات و جشن‌ها را کسب کنند. این

چالش پایمدهای دیگری هم به دنبال دارد از جمله آن که شرایط آمازیگی ها در کشورهای شمال آفریقا یکسان به پیش نمی رود و یحتمل، در مصر و تونس، بیم اضمحلال این قوم و هویت شان می رود.

۳. چالش سرکوب زبان

برای این که زبان آمازیغ ها به عنوان زبان رسمی کتبی در سطح کشورهای شمال آفریقا تثبیت شود، باید یک قانون تصویب شود. اگر چه این تحول در مغرب و الجزایر اتفاق افتاده، اما هنوز راه طولانی برای رشد این زبان وجود دارد. به همین دلیل، عبدل السلام خلیفه از انستیتوی آمازیگی به رشد و انکشاف زبان تامازیغت چندان خوش بین نیست. او می گوید: «اگر دولت ها در این راستا سرمایه گذاری قوی نکنند، اگر زبان تامازیغت واقعاً رشد نکند و نیز در رسانه ها و ادارات به کار نرود، در این صورت از میان خواهد رفت»^۱ به گفته یکی از اعضای موسسه تدریس زبان آمازیگی، اکنون وقت آن رسیده تا وزارت آموزش و پرورش مغرب برنامه درسی خود را بازبینی و بازنویسی کند، آن را از نو بسازد و بخش های مغفول مانده زبان و تاریخ تامازیغت هم در مواد و متون درسی گنجانده شود.^۲

۴. چالش هویتی با اعراب

عمده آمازیگی ها در کشورهای شمال آفریقا مسلمانند، با این حال آنها با اعراب درباره سنت ها و آداب اختلافی اساسی دارند. آن چنان که در فرهنگ آمازیگی ها، مادرسالاری حاکم است و زن جایگاه ویژه ای در میان این قومیت دارد؛ اما نوع نگرش اعراب عمدتاً متکی بر پدرسالاری و مرد سالاری است و این تفاوت نگاه که در اجرای قوانین متبلور می شود، هویت مادرسالاری آمازیگی ها را با

۱. سایت دویچه وله، مبارزه دشوار بربرها در مراکش برای احیای زبان شان، ۲۰۱۹/۰۱/۳۰، موجود در:

<https://www.dw.com/fa-af/a-47280167>

۲. سایت یورونیوز، چالش های نظام آموزش برتر در مراکش، ۲۰۱۳/۰۷/۱۹، موجود در:

<https://per.euronews.com/2013/07/19/morocco-tries-to-raise-the-bar-for-a-21st-century-education-system>

چالشی جدی مواجه کرده و آنها از قوانین جاری در جامعه ناراضی هستند؛ زیرا این قوانین منطبق بر شریعت و سنت اعراب است و هویت آمازیگی ها را نادیده گرفته است. به علاوه آمازیگی ها به رسم تک همسری بسیار پایبندند، حال آن که اعراب نگاهی متفاوت با این قوم دارند. در دیگر مسائل مانند، زبان و هویت فرهنگی، چالش میان اعراب و آمازیگی ها بسیار عمیق تر است؛ زیرا دهه ها و بلکه، سده ها سرکوب و نقض حقوق آمازیگی ها توسط حکومت های وقت، آنها را از رسوم و سنت اعراب دلزده کرده است و همیشه سعی کرده اند نشانه های هویتی خویش مانند زبان، پرچم، سال نو و سبک زندگی خویش را در تقابل با اعراب به عنوان دیگری و بیگانه تعریف کنند.

۵. عدم نگاه چند فرهنگی

یکی از انتقادات عمده به جنبش های آمازیگی، نگاه نژادپرستانه آنهاست؛ زیرا آمازیگی ها (مانند اسرائیلی ها و کردها) خود را قومی بیگانه و برتر می دانند و البته معتقدند که از سوی اعراب با تبعیض نژادی مواجه شده اند.

۶. فقدان انسجام زبانی

در واقع، آمازیگی ها نه فقط فاقد فضای جغرافیایی مشترک و منسجمی هستند، بلکه از دیگر جنبه ها نیز از هم جدا شده اند. در بعد اول، اگر چه ممکن است آمازیگی دارای مجموعه ای از ریشه های زبانی مشترک باشند، اما به گویش های مختلف صحبت می کنند و بسیاری درباره این نکته که تامازیغت دارای یک سنت شفاهی متمایز است و باید مدون شود و باید به صورت الفبای آمازیگی، عربی یا غربی نوشته شود، با هم اختلاف نظر دارند. چنین مباحثی می تواند داغ و در همان حال تلخ باشد. شکاف های ایدئولوژیکی و فرهنگی میان جوامع آمازیگی تاکنون مانع تحقق تلاش های کنگره جهانی آمازیگی ها برای ایجاد یک لابی فراملی شده است. دوم آن که حتی در داخل کشورهای شمال آفریقا، جوامع محلی آمازیگی

فاصله زیادی با همگن شدن دارند. به عنوان مثال، در الجزایر تفاوت های عمده ای میان آمازیگی هایی ساکن دره مذاب^۱ وجود دارد؛ آنهایی که پیرو دین اسلام هستند و از نظر مذهبی محافظه کارند و در سوی مقابل پیروان مذهب مالکی قرار دارند که اغلب سکولارند. به علاوه، آمازیگی های الجزایر از لحاظ سیاسی به میزان متفاوت نسبت به دولت مرکزی وفادارند. آن چنان که آمازیگی های قبائل^۲ نسبت به طوارق^۳ و شوائی ها^۴ وفاداری کمتری دارند.^۵

۷. گروه های جدایی طلب

ظهور گروه های جدایی طلب آمازیگی پدیده ای گمراه کننده است. آن چنان که اعلامیه استقلال یک جانبه جنبش آزادیبخش ملی آزواد در سال ۲۰۱۲، سازمان های طوارقی را برای تعهد به خودمختاری بخشی از قلمرو مالی در نزدیکی الجزایر گردهم آورد. با این حال، صدور این اعلامیه نه به دلیل جدایی طلبی قومی، بلکه بیشتر ناشی از به حاشیه رانی اقتصادی، سیاسی و اجتماعی آمازیگی ها بود. به همین منوال، رشد جنبش استقلال خواهی قبائل که اخیراً هم اعتراضات گسترده ای را در شرق الجزایر سازماندهی کرد و از سال ۲۰۱۰ دولت در تبعید را در خارج اداره می کند، بیشتر تبلور طیف وسیعی از چالش های پیش روی این منطقه است تا این که بیانگر ادعای این جنبش مبنی بر نمایندگی حقوق سیاسی و فرهنگی آمازیگی های سراسر شمال آفریقا باشد. در واقع افزایش محبوبیت جنبش استقلال خواهی قبائل تا حدی نشان دهنده دلسردی گسترده مردم از جبهه نیروهای سوسیالیستی و گردهمایی فرهنگ و دموکراسی است؛ دو حزب محلی سنتی که برای کسب آراء منطقه قبائل با هم رقابت می کنند. به علاوه باید به این نکته توجه کرد که تجزیه طلبی مردم

1. Mzab.

2. Kabyles.

3. Tuaregs.

4. Shawis.

5. Raphaël Lefèvre, North Africa's 'Berber question', (2016), The Journal of North African Studies.

قبائل، واکنشی به مسائل گسترده سیاسی مانند وضعیت نابسامان اقتصادی، خشونت پلیس، عدم اصلاحات و بحران های مداوم است که الجزایر را تحت تاثیر قرار داده است.^۱

۸. ناسیونالیسم ایدئولوژیک

ناسیونالیسم آمازیگی به سرعت در حال تبدیل شدن به یک ابزار ایدئولوژیک جدید برای بیان طیف وسیعی از گلایه ها در شمال آفریقا است و بیشتر سیاسی- اجتماعی است تا قومی- فرهنگی. با این حال، رشد این ناسیونالیسم در سالهای آینده به چند دلیل همچنان محدود باقی خواهد ماند: یکم؛ اکثر جنبش های آمازیگی جدایی طلب غیرقانونی یا به حاشیه رانده شده اند و همین امر، توانایی آنها برای گسترش ساختارهای مردمی در بلند مدت را محدود کرده است. این شکاف ممکن است جنبش های فوق را به سمت گروه های غیرمردمی و معترض سوق دهد. به عنوان مثال، رهبر گروه جنبش استقلال خواهی قبائل بیشتر در فرانسه مستقر است و در رویکردی کاملاً ضدالجزایری، از مواضع رژیم اسرائیل و مغرب حمایت می کند. دوم؛ از آن جا که دولتهای شمال آفریقا در سالهای اخیر، حقوق زبانی و فرهنگی مهمی به آمازیگی ها اعطاء کردند، مانند مغرب و الجزایر که زبان تامازیغت را به رسمیت شناختند. از این رو، ممکن است قومیت آمازیگی، همگرایی با جمعیت این کشورها را به واگرایی ترجیح بدهد. با این حال، تنش هایی درباره مسئله هویت آمازیگی ها در شمال آفریقا وجود دارد؛ به عنوان مثال، همزمان که در مغرب برخی از والدین برای انتخاب اسامی آمازیگی برای فرزندانشان با مشکلاتی مواجه هستند، مدارس که در الجزایر به زبان تامازیگی آموزش می دهند، در اقلیت هستند.^۲

1. Bruce Maddy-Weitzman, The Berber Identity Movement and the Challenge to North African States, 2011, University of Texas Press, p:22

2. Ibid, p:24

ظرفیت آمازیگی‌ها برای جمهوری اسلامی ایران

آمازیگی‌های مغرب و الجزایر از لحاظ ساختاری و تشکیلاتی هم شرایط مطلوبی دارند و این امر به جمهوری اسلامی ایران کمک می‌کند تا با دعوت از چهره‌های اصلی جنبش‌های آمازیگی و تقویت ارتباطات با آنها، زمینه همکاری بیشتر را فراهم کند. این جنبش‌ها هم مانند سایر جنبش‌ها به حامیان خارجی نیاز دارند تا بتوانند مقاصد و اهداف خود را در مغرب و الجزایر به پیش ببرند.

رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی نقش مهمی در برجسته کردن، تحریف و یا به حاشیه رانی موضوعات و پدیده‌های اجتماعی دارند. آمازیگی‌ها به عنوان یک واقعیت انکار ناپذیر موضوعی جذاب و گیرا برای رسانه‌های ایرانی می‌توانند باشند. در این زمینه ساخت فیلم‌های کوتاه و مستند از زندگی، فرهنگ، آداب و رسوم و سنت‌های قومیت‌های آمازیگی، دعوت از شخصیت‌های فرهنگی، سیاسی و اجتماعی این قومیت در رسانه‌ها بخصوص رسانه‌های برون‌مرزی صدا و سیما و بخش‌های خارجی خبرگزاری‌های ایرانی به برجسته‌سازی این قومیت کمک زیادی خواهد کرد. همچنین تولید برنامه‌هایی با محتوای اسلامی که مدنظر آمازیگی‌ها باشد، می‌تواند به همگرایی ایران و این قوم کمک کند.

تأکید بر مشترکات فرهنگی: عمده جمعیت آمازیگی‌ها مسلمان هستند و به پیامبر ادرات خاصی دارند. به علاوه آمازیگی‌ها مراسمی شبیه مراسم عاشورا برگزار می‌کنند که جمهوری اسلامی ایران می‌تواند شباهت‌های این مراسم‌ها را برجسته کند. به عنوان مثال می‌توان در ایام محرم، قیام عاشورا و ماهیت آن را برای آمازیگی‌ها تشریح کرد و باتوجه به این بیشتر آنها درصدد کسب حقوق پایمال شده خود هستند، فلسفه عاشورا می‌تواند به آنها در این زمینه کمک زیادی کند.

ایجاد پیوند میان آمازیگی‌ها با دیگر گروه‌های مقاومت: مبارزه با استعمار و استکبار فصل مشترک گروه‌های مقاومت است و جنبش‌های آمازیگی هم می‌کوشند خواسته‌ها و حقوقشان را در سرزمین‌های مادری شان کسب کنند. از این

منظر، حزب الله لبنان، جهاد اسلامی فلسطین، حماس و حوثی‌های یمن الگوی مناسبی برای آمازیغی‌ها هستند و البته استفاده از تجارب این گروه‌ها صرفاً به بعد نظامی هم محدود نیست. به عنوان مثال، وحدت و انسجامی که از پیامدهای صدور انقلاب است و به شکل‌گیری و تقویت جنبش‌های مقاومت کمک‌شایانی کرد، می‌تواند در سیر مبارزه جنبش‌های آمازیغی هم مفید باشد؛ زیرا یکی از ضعف‌های بزرگ آمازیغی‌ها اختلافات و پراکندگی فکری و تشکیلاتی است؛ اما تجربه وحدت کلمه و رهبری انقلاب اسلامی و گروه‌های مقاومت نشان‌دهنده کارآیی و سودمندی این خصیصه است که در کمتر جنبش یا گروه آمازیغی دیده می‌شود.

با این اوصاف، آمازیغی‌ها دارای مقدماتی چند هستند و جمهوری اسلامی ایران می‌تواند به عنوان حامی جنبش‌های سرکوب‌شده از خواسته‌های آمازیغی‌ها در کشورهای شمال آفریقا دفاع کند و به صورت الگویی رهایی‌بخش و موعود برای این قوم ترسیم شود. برخی اشتراکات فرهنگی مانند دین مشترک و برگزاری آیین غم و اندوه که با مراسم عاشورا مشابهت‌هایی دارد، مبارزه با استعمار و استقلال‌خواهی می‌تواند زمینه فکری مناسبی برای همکاری جمهوری اسلامی ایران و آمازیغ‌ها باشد.

آمازیغی‌ها، جمعیت عمده‌ای را در سه کشور مغرب، الجزایر و لیبی تشکیل می‌دهند. از آن‌جا که این قومیت هم از سوی این کشورها و هم از سوی کشورهای غربی حمایت چندانی نمی‌شوند، جمهوری اسلامی ایران می‌تواند از این خلاء استفاده کرده و قومیت و جنبش‌های آمازیغی را در سه کشور لیبی، الجزایر و مغرب زیر چتر حمایتی خویش قرار دهد. به عنوان مثال، ایران در معادلات قدرت در لیبی، فعال نیست و کشورهای منطقه و غرب و شرق هر کدام از یکی از دو بلوک قدرت در لیبی حمایت می‌کنند؛ اما آمازیغی‌ها هنوز به حقوق خود دست نیافته‌اند و جمهوری اسلامی ایران می‌تواند با حمایت از این قومیت، هم جایگاهی برای خود

در ساختار سیاسی لیبی پیدا کند و هم از رضایت آمازیغی‌های سراسر جهان را جلب کند. به همین منوال، آمازیغی‌های مغرب پتانسیل مطلوبی برای اتحاد با جمهوری اسلامی دارند، زیرا هنوز در این کشور از بسیاری از حقوق خویش محروم‌اند و ایران می‌تواند با مطرح کردن تبعیض‌هایی روا شده علیه آنها در مجامع بین‌المللی، هم ادعای مغرب و متحدان آن مانند رژیم صهیونیستی و آمریکا درباره حقوق بشر را زیر سوال ببرد و هم به عنوان الگویی برای حمایت از قومیت‌ها و جنبش‌های سرکوب شده و به حاشیه رفته در سطح افکار عمومی جهانیان ترسیم شود. اما در این میان، رویکرد ایران نسبت به جنبش قبائل با اما و اگرهایی مواجه است؛ زیرا جمهوری اسلامی ایران، برخلاف مغرب با الجزایر روابط حسنه ای دارد و الجزایر هم سیاست ضد رژیم صهیونیستی را با شدت دنبال کرده و حامی جنبش‌های مقاومت بخصوص حماس و جبهه پولیساریو است. لذا هر نوع کمک ایران به جنبش استقلال خواهی قبائل، بازی در میدان مغرب و رژیم صهیونیستی است که اخیراً روابط خود را مستحکم کرده و محور ضد الجزایری را شکل داده‌اند. از سوی دیگر، جبهه پولیساریو در نبرد علیه استعمار مغرب و تلاش برای استقلال منطقه صحرا، به کمک‌های الجزایر، به شدت نیازمند است و امکان اتحاد این جبهه با جنبش استقلال خواهی قبائل به هیچ وجه ممکن نیست.

با این اوصاف، جمهوری اسلامی ایران می‌تواند از طریق گفت و گو مذاکره با مقامات الجزایر، آنها را متوجه حقوق آمازیغی‌های این کشور و همچنین خطرات گسترش جنبش استقلال خواهی منطقه قبائل کند تا از این طریق هم زمینه بهبود شرایط این قومیت در الجزایر مهیا شده و هم جنبش‌های آمازیغی را راضی نگه دارد. با توجه به جمعیت قلیل آمازیغی‌ها در مصر و تونس، جمهوری اسلامی ایران، نمی‌تواند سیاست مدونی را نسبت به آنها اتخاذ کند. جز آن که از طریق رسانه‌های برون مرزی و نهادهای بین‌المللی، نسبت به نقض حقوق این قوم اعتراض کند.

نتیجه گیری

آمازیغی‌ها در عین حالی که به دلیل همراهی در برخی موضوعات یک فرصت برای جمهوری اسلامی هستند، تهدید نیز به حساب می‌آیند. قاعدتا اگر ایران برنامه روشن و مشخصی در قبال آمازیغی‌ها داشته باشد می‌تواند از این رابطه به نحو احسن استفاده کند. از طرفی اگر جمهوری اسلامی، روشنای فرصت و سایه‌های تهدید قومیت آمازیغ را نشناسد، ممکن است در روابط خود با آمازیغی‌ها به خطا رود؛ بنابراین، توجه به سایه و روشن آمازیغ‌های مغرب ضرورتی بارز است.

بخشی از مردم آمازیغ در شمال آفریقا به‌ویژه در مناطق شمالی و مرکزی الجزایر که تحت تأثیر فرهنگ تشیع بوده‌اند، نگاهی تقریباً شیعی به روز عاشورا دارند؛ اما با توجه به حاکمیت چندین قرن بنی امیه در مناطقی دیگر از شمال آفریقا (به‌ویژه مغرب و اندلس) برخی از مردم آمازیغ تحت تأثیر جعلیات بنی امیه روز عاشورا را روزی مبارک در نظر گرفته‌اند و به همین علت در این روز به جشن و شادمانی می‌پردازند.

مردم آمازیغی که در الجزایر به‌ویژه در منطقه القبایل زندگی می‌کنند، به علت پیشینه فرهنگی یادشده، زمینه مناسبی برای همراهی و همدلی با جمهوری اسلامی ایران دارند که باید از این فرصت فرهنگی استفاده کرد. گفتنی است در قرن‌های بیستم و بیست و یکم نیروهای ملی‌گرای آمازیغ در مسیر دوری از فرهنگ اسلامی و عربی گام برداشته‌اند؛ به همین علت نوعی نزدیکی میان نیروهای قوم‌گرای آمازیغ و رژیم صهیونیستی دیده می‌شود. (البته این موضوع عمومیت ندارد و برخی قوم‌گرایان آمازیغ نیز هستند که رابطه‌ای خصمانه با رژیم صهیونیستی دارند).

فهرست منابع

فارسی

۱. خبرگزاری مهر، «آمازیغ ها و حب اهل بیت (ع)/گیسوانی که در روز عاشورا بریده می شود»، ۱۳۹۹/۰۶/۸، موجود در:
<https://www.mehrnews.com/news/5017778>
۲. رایزنی فرهنگی ایران در الجزایر، «ملیت آمازیغ در الجزایر»، ۱۳۹۹/۰۶/۱۲،
<http://icro.ir>
۳. علیرضا منافزاده، «نگاهی به پیشینه مسیحیت در الجزایر»، ۲۰۱۸/۱۲/۱۲،
<https://www.rfi.fr>
۴. کاوه فیض اللهی، «درباره بربرهای شمال آفریقا»، روزنامه شرق ۱۴۰۰/۰۷/۰۱، ص ۹.

عربی

۵. إبراهيم حرکات، المغرب عبر التاريخ، الجزء الأول، ط ۱، المغرب: دار الرشاد الحديثه، الدار البيضاء، ۲۰۰۹م، ص ۵۶-۵۷.
۶. الحسن الوزان، وصف أفريقيا، ترجمه محمد حبی و محمد الأخضر، الطبعة الثانية، بیروت: دار الغرب الاسلامی، ۱۹۸۳، ص ۶۷.
۷. در بن عبد الإله العمرانی الطنجی، «مجموع مسلسلات فی الحديث»، ۲۰۰۳، ط ۱، دار الکتب العلمیة، ص ۸۳.
۸. سایت دویچه وله، مبارزه دشوار بربرها در مراکش برای احیای زبان شان، ۲۰۱۹/۰۱/۳۰، موجود در: <https://www.dw.com/fa-af/a-47280167>
۹. سایت یورونیوز، چالش های نظام آموزش برتر در مراکش، ۲۰۱۳/۰۷/۱۹، موجود در: <https://per.euronews.com/2013/07/19/morocco-tries-to-raise-the-bar-for-a-21st-century-education-system>
۱۰. سفیان البالی، «عاشوراء فی المغرب: لموت الحسین تفسیر آخر»، ۲۰۱۷/۱۰/۰۴،
<https://manshoor.com>

١١. مبارك الميلي، تاريخ الجزائر فى القديم و الحديث، ٢٠٠٩، الجزء الاول، الجزائر:المؤسسة الوطنية للكتاب، ص ١٢١
١٢. محمد بودواهي، «بعض الديانات عند الأمازيغ عبر التاريخ»، ٢٠١١/١٢/٢٩، www.ahewar.org
١٣. موقع أصوات مغربية، «٥ معتقدات دينية اعتنقها الأمازيغ.. تعرف عليها»، ٢٠١٨/٠٨/١٠، <https://www.maghrebvoices.com>
١٤. موقع أصوات مغربية، «بعضها وثني والآخر مسيحي.. تقاليد أمازيغية بالجزائر»، ٢٠١٨/٠٩/٠٥، www.maghrebvoices.com
١٥. موقع أصوات مغربية، «بعضها وثني والآخر مسيحي.. تقاليد أمازيغية بالجزائر»، ٢٠١٨/٠٩/٠٥، www.maghrebvoices.com
١٦. موقع يا بلادي، «أوداين نتعاشورت تقليد أمازيغي- يهودى تحتفى به كلميمه كل عاشوراء»، ٢٠١٨/٠٩/٢٠، www.yabiladi.ma
١٧. يورونيوز، «ماهى حركة استقلال منطقة القبائل التى تثير توتراً دبلوماسياً بين الجزائر والمغرب؟»، ٢٠٢١/٠٧/١٩، arabic.euronews.com

انگلیسی

18. Ahmed Goughrabou, Tiwizi in the Social Life of the Amazigh People, 24/10/2027, available at: <https://amazighworldnews.com/tiwizi-in-the-social-life-of-the-amazigh-people/>
19. Algeria sets Berber New Year as public holiday". Middle East Monitor. 28 December 2017; www.middleeastmonitor.com
20. Ammar Negadi, ce symbole amazigh de l'Aurès authentique, 02/12/2013, available at: <https://www.lematindz.net/news/13013-ammar-negadi-ce-symbole-amazigh-de-laures-authentique.html>
21. Brett & Fentress. The Berbers. Oxford: Blackwell Publishers, (1996: 3)
22. Bruce Maddy-Weitzman, The Berber Identity Movement and the Challenge to North African States, 2011, University of Texas Press, p:22

23. Byron Head, What is a Berber?: Characterizations of Imazighen from Britain and Morocco, Honors Theses, University of Mississippi.p.1.

24. Mohamed Chtatou, Amazigh Influence On Culture In Morocco – Analysis, 4/2/2019, available at: <https://www.eurasiareview.com/04022019-amazigh-influence-on-culture-in-morocco-analysis/>

25. Raphaël Lefèvre, North Africa's 'Berber question', (2016), The Journal of North African Studies

26. Raphaël Lefèvre, North Africa's 'Berber question', (2016), The Journal of North African Studies.

27. Temehu, " Berbers: The Empire Without Borders" ,n.d,available at: <https://www.temehu.com/imazighen/berbers.htm>

28. The Culture and Arts of Morocco and the Berbers, (n.d), p.14, available at: <https://cmes.arizona.edu/>

29. Website funci, "Amazigh Identity in Morocco and Algeria, 21/08/2020, available at: <https://funci.org/amazigh-identity-in-morocco-and-algeria/?lang=en>.

30. Ziad Akl, The Berbers of Morocco: A culture under challenge, 28/06/2020, available at: <https://news.cgtn.com/news/2020-06-28/The-Berbers-of-Morocco-A-culture-under-challenge-RGONdj9cas/index.html>

31. Zouhir Az, Amazigh People Around the World Celebrate Amazigh Flag Day, 30/08/2019, available at: <https://amazighworldnews.com/amazigh-people-around-the-world-celebrate-amazigh-flag-day>.

